

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received : 10.12.2022
Kabul Tarihi / Date Accepted : 27.06.2023
Yayın Tarihi / Date Published : 30.06.2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Bahar / Spring

Türk Devletlerinde Yönetim ve Kutsal Toprakların Ayrıcılığı “Osmanlı Devleti”

Sait ŞAHİN*

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı,
Kutsal Topraklar,
İslam,
Azınlıklar,
Yönetim.

ÖZ

İslam'ın son halifeliği Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla İslam âlemi oldukça zor günlerden geçmektedir. Osmanlı sonrası Musevi dinler açısından kutsal kabul edilen; Mekke, Medine ve Kudüs gibi kutsal toprakların yönetimi yeniden şekillenmiştir. Bu çalışmamızda Türk devletlerinde yönetim, toprak ve vergilendirme sistemi, kutsal toprakların yönetimi ve azınlık haklarında uygulanan denge politikaları gibi merak edilen konular ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin üç kıtada farklı inançlara mensup milletleri yönetirken uyguladığı denge politikalarının yanında kutsal topraklara ve ibadethanelerine yapmış olduğu mali yardımlar araştırılmıştır. Bu çalışma sayesinde Osmanlı Devleti'nin devlet tecrübelerinden yola çıkarak başta mevcut kutsal topraklarda yaşanan sorunlara ve dinler arası anlaşmazlıklara karşın tekrardan hoşgörü ve barışın tesis edilmesi için uygun fikir ve öneriler aranmıştır. Bu çalışma aynı çatı altında yaşayan çok uluslu farklı inançlara mensup milletlere oldukça kayda değer devlet tecrübesi ve uygulanabilir çözümcü fikirler sunmaktadır. Araştırmamızda nitel-tarihsel araştırma yöntemi kullanılarak Osmanlı döneminde alınan hükümler ve kutsal topraklarla ilgili mevcut Osmanlı arşivleri taranmıştır.

Administration and Privilege of Holy Lands in Turkish States “Ottoman State”

Keywords:

Ottoman,
Holy Land,
Islam,
Minorities,
Administration.

ABSTRACT

With the disintegration of the Ottoman Empire, the last caliphate of Islam, the Islamic world is going through very difficult times. Considered sacred in terms of post-Ottoman Jewish religions; The administration of holy lands such as Mecca, Medina and Jerusalem was reshaped. In this study, curious subjects such as the administration of minority rights in Turkish states, land and taxation system, management of holy lands and balance policies are discussed. In addition to the balance policies implemented by the Ottoman Empire while governing nations belonging to different faiths in three continents, financial aids to holy lands and places of worship were examined. Thanks to this study, appropriate ideas and suggestions were sought for the establishment of tolerance and peace despite the problems and inter-religious conflicts in the existing holy lands, based on the state experiences of the Ottoman Empire. This study offers an important state experience and feasible solution ideas to multinational nations with different beliefs living under the same roof. In our research, the existing Ottoman archives about the provisions taken in the Ottoman period and the holy lands were scanned using the qualitative-historical research method.

* Research Assistant, Northwest University, Institute of Middle East Studies, People's Republic of China, Xi'an. saitsahin@gau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4115-7461

1. GİRİŞ

Kadim millet Türklerin İslam öncesi inançlarında kutsal kabul edilen toprak ve mekânların varlığı söz konusudur. Atalarımız tarafından kutsal kabul edilen topraklar; Tanrı, Altın ve Ötüken Dağlarıdır. Atalarımıza ev sahipliği yapmış bu topraklar Türk tarihi ve Türk mitoloji üzerinde derin izler bırakmış, Türk milletinin var oluş ve ortaya çıkış efsanelerine ev sahipliği yapmıştır. İslam öncesi Türklerin hayatlarına ve inançlarına dair bilgiler birçok Çin kaynaklarında yakinen kayıt altına alındığı görülür. Chou Shu adlı kitapta belirtildiği üzere Türklerin belli dönemlerde tepelere ve dağlara giderek atalarını andıkları ve ata ruhlarına kurban kestikleri belirtilir (Tümer, 1991: 41-43). Türkler İslam öncesine dayanan Gök Tanrı inancı ve Şamanizm'e bağlı olarak ayinler yaptıkları ve bu kutsal yerlere oldukça önem verdikleri görülür.

Gök Tanrı inancı ve Şamanizm yaşam kültürünün günümüz Türk kültürü ve inançları üzerinde hatırı sayılır bir etkisi söz konusudur. Türk milleti Şamanizm ve Gök Tanrı inancında tek bir tanrıya, yukarıda olduğu düşüncesine sahiptir. Bu yöndeki ortak inançlar onların İslam dinine hazırlayan ve kabul etmelerini etkileyen önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Türkler her ne kadar İslam inancını benimsemiş olsalar da hala kültür ve düşüncelerinde Gök Tanrı ve Şamanizm'e ait bazı kültürel izlere rastlamak mümkündür. Bunlar; kutsal yerlerde kurban kesme, falcılık, büyücülük, ölümden sonra 40'inci gün kutlamaları, ölen kişinin uçtu diye tarif edilmesi, nazar, kurşun dökme gibi eylemlerdir. Bütün bu tarihsel kültür aktarımı ve inanış alışkanlıkları İslam ile taçlanarak Türk kültürünün eşsiz ve benzersiz yapısını ortaya çıkartmıştır.

Türkler 7. yüzyılda İslam'la şereflenerek kültürel olarak İslam dininden derinden etkilenmişlerdir. Devlet yönetiminde Türk örf ve adetlerinin yanında İslam hukukuna dayalı karar olma bir ölçü haline gelmiştir. Türkler 6-7. yüzyıllarda tarihi İpek Yolu ticaretinde Tüccar Arap ve Fars milletleriyle ticari ve kültürel münasebetleri artmıştır. Karahanlılar Devleti Türk devletleri içerisinde kurulan ilk İslam devleti olma özelliğini taşımaktadır. Bu tarihten sonra Türk devletlerinde yönetim başta geleneksel Türk örf ve adetleri *Atalar kültürü* olmak üzere İslam hukuku ilkelerine dayalı devlet yönetim anlayışını ortaya çıkartmıştır. Geçmişten günümüze Türk devletlerinde Kutsal topraklara ve mekânlara imtiyazlı yönetim ve öncelikler söz konusudur. Atalarımız başta Tanrı, Altın ve Ötüken dağları olmak üzere buraları başkent yapmışlardır. Bu bölgelere belli dönemlerde gelerek atalarını anma merasimleri yapmışlar, Tanrı'ya yükselmede ve Tanrı'ya yakın olmada ağaç ve Dağ gibi yüksek yerler tercih etmişlerdir.

Türk devletlerinde devlet yönetimini şu üç ana başlıkta incelemek gerekir. İslam öncesi Türk Devletleri, Karahanlılar ve Gaznelilerden sonra Türk İslam devletleri, Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti dönemlerini içerisine alan Halifelik-Sultanlık dönemi ve son olarak Cumhuriyet dönemi. İslam sonrası Türklerde doğal olarak İslam'ın kutsal kabul ettiği toprak ve mekânlar benimsenerek koruyuculuk ve hizmet etme anlayışı ortaya çıkmıştır. Türk İslam devletlerinde ve Halifelik dönemlerinde kutsal topraklara ciddi yardımlar yapılmıştır. Kutsal topraklarda bulunan halklardan vergi alınmayarak düzenli yardımlar yapılmış, bölge sorunları ile merkez yönetim doğrudan alakadar olmuştur. Bu araştırmamızda özellikle Osmanlı Devleti döneminde yönetim, Kutsal topraklar ve azınlıklara uygulanan imtiyazlı haklar araştırılmıştır. Bu araştırma sayesinde günümüz

kutsal topraklarda ve farklı inançlar arasında yaşanan fikir çatışmasına uygulanabilir gerçekçi politikalar aranarak tartışılmaya açılmıştır.

2. Türk Devletlerinde Karar Alma ve Yönetim

Kadim Türk devletlerinde kalabalık ve önde gelen saygın aileler devlet yönetiminde daima söz sahibi olmuşlardır. Devlet yönetiminde meclis ortamı aileler birliği (Urug), boy (Bod), (Bodun) boylar birliğinin oluşturduğu meclis ortamında devlet konuları görüşülerek Türk törelerine uygun şekilde Kağanlık ve ulus için en iyi kararlar alınır. Göktürk döneminde yazılan Bengü taşları¹ runik yazılarında eski Türk devletlerinin iç ve dış işlerinin işleyişi, devlet yönetimindeki rütbelere ve yönetim biçimi hakkında kesin ve net bulgulara ulaşabilmekteyiz. Bengü taşının anlamı ölümsüzlük ve sonsuzluk anlamlarını taşır. Günümüzde Orhun Abideleri olarak da bilinir. Bu eserlerde Gök Tanrı inancının değerlerine rastlanır. Gök Tanrı inancına göre Tanrı bir ve tekdir. Tanrı tarafından Kağan'a kut² verilerek yeryüzünde temsilcisi olarak tayin edilirdi. Kağan yer yüzünde adalet sağlayıcı, üzerine düşen görevi ve vazifeleri bilen, halkın ve devletin refahını koruyan bilge kişidir. Kağan bunları yapmazsa Tanrı tarafından cezalandırılarak kut görevinin sonlandırılacağına ve toplumun Kağana itaat etmemesi durumunda Tanrı tarafından toplumun cezalandırılacağına inanılırdı. Bu yönüyle Kağan'ın Tanrının elçisi ve adalet sağlayıcısı olma özelliği Türklerde ileriki yıllarda ortaya çıkan Sultanlık-Halifelik anlayışlarıyla oldukça ilişkilidir.

Türk devletlerinde karar alma ve yürütme görevleri geleneksel Toy Meclisi olarak bilinen ortamda alınır. Türkler Toy Meclisi adını verdikleri toplantılarda liderlerinin kararlarını tartışarak devletin faydasına olacak işleri çok yönlü düşünüp uygulamaya koyarlardı. Eski Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, kurultay ve hükümet üç önemli müessesedir. Asya Hunlarında ilk örneğini gördüğümüz kurultay nitelik olarak daha çok Oğuzların kengeş ve meşveret meclislerine benzemekte olup toplantı ve görüşme söz konusudur. (Erdoğan, 2014: 39-52). Türklerin devlet yönetimindeki başarısının sırrı padişahlık dönemine göre oldukça yenilikçi bir yönetim anlayışına sahip olmaları ve olayların meclis ortamında çok yönlü istişareler neticesinde birlikte karar alınmasından geçmekteydi.

Eski Türk devletleri Kağan tarafından yönetilirdi. Hakan devlet yönetim iradesini doğrudan Tanrı tarafından tayin edilmiş kişilere denir. Genelde güçlü ve temsili büyük ailelerden ve yetenekli kişilerden seçilirdi. Aşına soyundan olması ise Hakanlık için öncelik sebebidir. Kağan seçiminde halkın ve devletin faydasına olacak kişilere öncelik verilirdi. Kağan her ne kadar yönetimde en üst karar mercii olsa da tarihte Kağan'ın istekleri halkın ve

¹ Bengü taşı; Eski Türkçede taş yapıtlar için kullanılan bir tabirdir. Günümüz Orhun abidelerinin asıl ismidir. Bilge Kağan'ın diktirdiği Bengü taşı için "Neng neng sabım erser benggü taşka urtum". (Her ne sözüm varsa edebi taşa vurdum) diye belirtmiştir. Bengü taşı ölümsüz ve sonsuzluk anlamlarını taşır. İnanca göre sonsuza denk bu taşlar Türk milletine rehber ve öğüt olarak kalacaktır.

² Kut vermek; Eski Türk inancı olan Gök Tanrı inancında Tanrı tarafından yeryüzünde bir kişiye adalet sağlayıcı, temsil ettiği toplumunda lider, bilgelik ve Tanrı tarafından temsilci tayin edilen kişidir. Kağanlar kendini Tanrı'nın elçisi anlamında kullanılan Tanrı-kut, İdi kut gibi unvanlar ile anılarak töre ve nizam sağlayıcı olarak yetkiyi doğrudan Tanrıdan almaktadır.

devletin çıkarlarına değilse Toy Meclisi tarafından onaylanmadığı durumların da varlığı söz konusudur.³ Bu yönüyle günümüz devletlerin sahip olduğu meclis-iktidar yürütme sistemi gibi işlevselliği olduğu görülür. Toy Meclisi tarafından belirlenen Han'ın başlıca görevleri devleti düzenlemek, varlığını korumak ve sürdürmek, halkın refahını sağlamak ve devletin sınırlarını genişletmektir (Arsal, 1974: 269-270). Eski Türklerde devlet; hükümdar ailesinin ortak malı sayıldığından devlet yönetimi genellikle ülkenin büyüklüğüyle orantılı olarak kademeli bölgelere ayrılmış ve geniş topraklar Kağanın kardeşleriyle oğulları arasında paylaşılırak yönetilirdi.

Toy, Meclis toplantısı devlet meclisi anlamlarına gelmektedir. Toy kelimesi aynı zamanda bayram, ziyafet ve yemekli şölen merasimleri için de kullanılmaktadır (Kafesoğlu, 2015: 257-267). Toy Meclisi yılda birkaç kez toplanarak mevcut askeri durum, at sayısı, silah yeterliliği, ülkeler arası savaş veya barış gibi önemli kararlar alınırdı. Türk devletlerinde yasama kurulu (Toy) hükümet gibi işlevsel ve ayrı bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'ne kadar kurulan Türk devletlerinin yönetim ve askeri tecrübeleri Osmanlıya kadar aktarımı sağlanmıştı. Geleneksel Türk inançlarına bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin kurucusu Ertuğrul Gazi Türk inanışlarına bağlı olarak oğlu Osman'a kut vermiş, oğulları arasında Osman Bey'e kendisinden sonra bu kutlu görevi üstlenmesini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin devlet yönetim anlayışı incelendiğinde öncesinde kurulan bütün Türk devletlerinde kullanılan siyasi, askeri, iç ve dış ilişkilerde yönetim, ekonomi ve devlet teşkilatlanmasında kullanılan unvanları kullanıldığı ve geliştirildiği görülür. Osmanlıda kusursuz işleyen devlet teşkilatlanmasında önemli yer edinen kişi ve kurumların daha önce kurulmuş olan Türk devletlerinde de kullanılan teşkilat ve hükümlerin bütününe kapsayan Osmanlı tarzı Türk-İslam devleti yönetim anlayışını ortaya çıkartmıştır. Osmanlı Devleti'nin kurumları ve kanun hükümleri göz önüne alındığında dönemine göre oldukça yenilikçi ve kapsayıcı bir yapıya sahiptir.

İslam dönemi Hz. Muhammed (sav)'in vefatından sonra Halifelik siyasi bir makam olarak ortaya çıkmıştı. İlk Halife Peygamberin en yakın arkadaşı Ebu Bekir (r.a) olmuştur. Bu tarihten sonra Halifelik bilgelik ve devlet içerisinde liderlik belirten bir makam haline dönüşmüştür. Halifeliğin amacı; İslam için en iyi kararların alınmasını sağlamak, birlik ve beraberliği güçlendirmek, Allah'ın adını yaymak ve İslam'a hizmet etmektir. Sonraki yıllarda Halifeliği elinde bulunduran Mümlüklü ile Osmanlı savaşını Sultan Selim'in kazanmasıyla Halifelikten ziyade Hadim'ül-Haremeyni'Ş-Şerifeyn söylemi ön planda tutulmuştur. Anlamı: İslam'ın hizmetçisi-koruyucusu olarak bu görev üstlenilmiş ve adına hutbeler okutulmuştur. Burada önemli olan husus ise Türklerdeki Halifelik düşüncesinin daha açık ve net şekilde ifade edilerek İslam'a hizmet etme düşüncesinin ön plana çıkmış olması ve İslam devletlerinin desteğini ve takdirini alarak güçlü bir devlet figürünü ortaya çıkartmıştı. Bu gelişmeler neticesinde Osmanlı Suriye-Mısır arasında üstün güç kazanmış (1506-1517) yıllarda Halifelik yapan Abbasî III. Mütevekkil Sultan Selim'in Halifelik ilanını kabul etmesine neden olmuştur. Bu tarihten sonra Sultan Selim İslam'ı daha iyi temsil etmek için Halife sıfatıyla diğer ülkelere mektuplar yazarak Halifelik görevini ilan etmiştir.

³ Göktürkler Bilge Kağan döneminde şehrin yeni kale surlarla çevrilmesi ve halkın inancının Budizm olarak değiştirilmesi Kağan tarafından önerilmişti. Kurultay tarafından Türk milletinin bekası ve geleceği açısından uygun bulunmayarak karşı çıkmıştır.

Sultan Selim'in Halep ve Şam'ı aldıktan sonra "İslâm Halifesi" unvanını taşıması önünde hiçbir engel kalmamıştı. Hicaz'da bulunan şeyhlerden de "Sizi Halife tanıyacağız ve itaat edeceğiz" (Gücüyener, 1945: 43) şeklinde geri dönüşler yapılmıştı. Bu tarihten sonra Türk sultanları Halifelik unvanını kullanmaya başladılar ve İslam birliği adına ciddi adımlar atılarak altı asır üç kıtada İslam merkezli Osmanlı devleti kuruldu. Bu sebeple Türk padişahları cihan-ı sultan, cihan padişahu gibi tabirler ile anılmıştır. İslam açısından İstanbul'un fethi oldukça önemlidir. Peygamberin mihmandar-ı ve sancaktarı, İstanbul muhasarası sırasında surların dibinde şehit düşen Eyub el-Ensari'nin türbesinde Türkler tarafından kılıç kuşanma gelenek bir tören haline gelmişti. Osman Gazi'nin kılıcı yanında bazı Sultanların ve Hz. Peygamberin, Hz. Ömer'in, Halid b. Velid vb. sahabe komutanlarının kılıçları kuşanırdı (Uzunçarşılı, 1988: 189-193). Türkler Halifeliğin merkezi olan Bağdat ele geçirdikten sonra dönemin örgütlenmiş Müslüman Türk sultanlıkları arasında en güçlü konumu elde eden Selçuklular, gerçekleştirdikleri siyasi-idari örgütlenme ile kendilerinden sonra gelen Anadolu Selçuklu ve Osmanlı yönetimlerini etkilemişlerdir (Ökmen, & Yılmaz, 2015: 92). Selçuklu ve Osmanlı Devletleri kendilerinden önce var olan devletlerin yönetim anlayışını ilerleterek uzun yıllar Ortadoğu ve İslam coğrafyasında söz sahibi oldular.

Osmanlı Devletinde eski Türk devletlerinde olduğu gibi Toy Meclisinin bulunduğu ve kararların bu mecliste alındığı bilinir. Oğuz Türklerinde de Hakan seçiminde devlet meclisinde Toy'un etkili olduğu bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Osman Bey'in böyle bir meclise hükümdarlığa seçildiği bilinmektedir (Arsal, 1974: 271-272). Türklerin Anadolu'da varlık göstermeye başladığı yıllarda Roma imparatorluğunda mevcut olan Pax-Roma denilen hoşgörü ve barış sistemi yerini Pax- Ottoman yani Osmanlı barışı anlayışa yerini bırakmıştır. Bu hoşgörü anlayışıyla farklı inançlara mensup halklar Osmanlı topraklarında güvenle yaşayabilir ve ibadetlerini özgürce gerçekleştirebilirlerdi. Can ve mal güvenlikleri Osmanlı Devleti güvencesi altındaydı. Osmanlı dönemi güven teşkil eden adalet ve eşit haklar üzerine kurulmuş bir imparatorluk haline gelmişti.

Emeviler İslam devleti olarak Gulam sistemini uygulanan ilk İslam devleti olmuştur. O dönemden sonra İslam devletlerinde Gulam kullanımı yaygınlaşmıştır. Büyük Selçuklu Alparslan döneminde 1063 yıllarından sonra İbn Bibi'nin (ابن بيبی) yazdığı "Selçukname" de Gulamlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kulluk, Gulam ve Devşirme gibi sistemler Selçuklu dönemi öncesinde kullanılan ve devam ettirilen bir sistem olmuştur. Cihat (الجهاد) dönemlerinde bu Gulamlardan askeri olarak faydalandığı bilinmektedir. Büyük Selçuklu döneminde Gulamlar yılda dört defa maaş alırlardı ve Gulamların sayısı en fazla 4000 olurdu (Merçil, 2009: 389-392). Türklerin Asya'da kazanmış oldukları devlet tecrübeleri ve savaş becerileri onları orta Asya-Avrasya coğrafyasında diğer milletlere karşı oldukça hazırlıklı ve üstün kılmıştı. Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle haclı seferleri ve yerel çatışmalara karşın birlik ve stratejik savaş taktikleri arayışları kaçınılmaz olmuştur. Birlikte hareket etme ideoloji ve inancı İslam dini ile buluştuğunda Gazâ (غزاء) * "İslam uğruna düşmanla savaşma" kavramını ortaya çıkmıştır.

Gazâ kavramı Türk milleti ve İslam dinine mensup bireyler için o dönemde var olma uğruna mücadele etme, İslam'ı yayma ve korumak için kendi canını ortaya koyma, karşı

* Gazâ (غزاء) Osmanlıda Gaza anlayışı bir ideoloji düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıda bütün askerlere İslam için savaşan anlamında "Guzat-ı İslam" kullanılmıştır.

tarafıyla savaşmak anlamlarına gelmekteydi. Kısaca Gazâ vatan ve İslam uğruna savaşmaktır. (1874-1978) yılları arasında yaşamış olan Avusturyalı tarihçi Prof. Paul Wittek (ö.1978), Avrupa'da Türk tarihiyle ilgili birçok çalışmalara imza atmıştır. 1938'de yayınladığı tezinde Osmanlıların askerî ve siyasi başarılarını Cihat ve Gazâ ile özdeşleştirdiğini "kutsal savaş" (Holy War) sayesinde hızla topraklarını büyüdüğünü aktarmıştır. (Paul, 1938: 387-391). Bu nedenle Osmanlı'nın ilk kuruluşundan sonra Osman Gazi-Orhan Gazi olarak unvanların kullanılması bu görüşü oldukça desteklemektedir. Çünkü Gaza düşüncesi (Kutsal Savaş) Türk İslam devletlerinde askerî güdülenmeyi sağlayan fetih-savaş için bir araya gelme ve düşmanla mücadele etme ideolojinin temelini oluşturmaktadır.

3. Osmanlı'da Yetkiler ve Görev Paylaşımı

Osmanlı Devletinde, Türk devletlerinde olduğu gibi hükümdarlık babadan oğula geçmekteydi. Osmanlı soyundan gelen hükümdarlar tarafından devlet yönetilirdi. Bu durum hanedanlık içinde taht kavgalarına ve saray entrikalarına sebep olmaktaydı. Bunu önlemek için Fatih Sultan Mehmed bir kanun çıkartarak tahta çıkan hükümdarın memleket ve devletin bekası için hanedan soyunun erkek üyeleri öldürülmesi geleneğini getirmişti. Bu kanun I. Ahmed (1603-1417) zamanında değiştirilerek soyun en yaşlı ve bilgin üyesinin hükümdar olması ilkesi getirildi (Çay, 2009: 1-2). O dönemlerde padişahın yardımcısı Divanı-Hümayun (الديوان الهمایونی)⁴ siyasi, askerî, dini ve mali işleri takip eden bakanlıklar gibi karar mercii olarak görevler üslenirlerdi. Divan üyeleri vezir-i azam, vezirler, kazaskerler, defterdarlar, Nişancı, Reisülküttap, Şeyhülislam gibi devlet erkânının önde gelen temsilcileri katılırdı.

Osmanlı devlet yönetiminde söz sahibi unvanlar ve devlet teşkilatlanmasındaki görevleri kısa şu şekildedir: **Padişah:** (پادشاه) Osmanlı Padişahları Sultan unvanının yanında Bey, şah, Hünkâr, Melik, Kayser, Han, Emir, Hudâvendigâr gibi unvanlarla anıldığı da olmuştur. Devleti temsil eden en yetkili isimdir. **Sadrazam-Vezir-i Azam:** sadrazam (صدر اعظم): padişahın mührünü taşıyan ve padişahıtan sonra en yetkili devlet adamıdır. **Vezir:** (وزیر) Sadrazamdan sonra en yetkili kişi olmuştur. **Kazasker:** (قاضيسكر) Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki bölgede adalet işlerinden ve görevlendirmelerden sorumludur. Aynı zamanda Milli eğitim ve adalet işlerinden sorumludur. **Defterdar:** (دفتردار) Arapça anlamı maliye bakanıdır. Osmanlıda Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki ayrı maliye bulunmaktaydı ve merkezi Rumeli olmuştur. **Nişancı:** (نشانچی) Dış ilişkilerde yazışmalardan sorumludur. Aynı zamanda ülke içinde Tapu ve kadastro işlerini takip eden ülke topraklarını takibini yapan, belgelendiren kayıt altına alan hükümleri ileten kişi ve kuruluştur.

Şeyhülislam: (شیخ الإسلام) Devlette verilen kararların İslam'a uygun olup olmadığını denetleyen veya alınan kararların İslam hukukuna uygunluğunun danışıldığı kişidir.

⁴ Dıvan-ı Hümayun: Hz. Ömer dönemine kadar uzanan bir tarihçesi vardır. İslam döneminde ortaya çıkan bu kurul devlet memurluğu gibi vergi işlerine ve maliye işlerinin takibini yapmakla görevli yardımcılardır. İslam ülkelerinde bu gelenek devam ettirilerek devlet içerisinde önemli görevler verilmiştir. Büyük Selçuklular döneminde Divanı Âlâ olarak kurulan ve baş vezir tarafından yönetilen yüce kurul anlamlarını taşıyarak devletin en önemli karar merci olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu gelenek Anadolu Selçukları ve Osmanlıya kadar devam ettirilmiş ve küçük beyliklerde bile varlığı söz konusudur.

Günümüz diyanet işlerinin görevini üstlenirdi. **Kaptan-ı Derya:** (قبودان دریا) Askeri donanma ve denizcilik ile ilgili askeri faaliyetleri yöneten birimdir. **Yeniçeri Ağası:** (بیچری) Yeniçeri Ocağının komutanıdır. Merkez ordu komutanı olarak İstanbul ve padişahın güvenliğinden sorumludur. **Kadılık sistemi:** (قاضی) İslam devletlerinde hukuksal davalarına bakmak ve çözüme ulaştırmak ile görevlendirilen ve doğrudan devlet başkanı tarafından atanan, yetkilendirilen kamu görevlilerine “Kadı” unvanı verilmekteydi (Ekinci, 2004: 24). Kadılar buldukları bölgede hukuk, idari, askeri, mali idari gibi konularda doğrudan en yetkili makam olmuşlardır. Kadı aynı zamanda kırsal alanlardaki anlaşmazlıklara, Tımar sistemin işleyişi ve takibi gibi çok ağır görevler üstlenirdi. Kadılar kent genelinde meydana gelen gelişmelerden haberdar olur ve kent yönetiminde doğrudan söz sahibi yetkili kişilerdir. **Ulema:** En önemli görevleri Osmanlı Devleti adına halktan vergi toplamak ve eğitim işlerinden sorumlu olmaktır. Ulemalar genelde Türk ve Müslüman ailelerden seçilmekteydi, Ulemalar vakıflarda yönetici olabilir din ve eğitim işlerinin sürdürüldüğü yerlerde görev yaparlardı.

3.1 Osmanlıda Devlet ve Toprak Yönetimi

I.Ahmed döneminde Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın emriyle Ayn Ali Efendi merkez ve taşra teşkilat yönetimiyle ilgili eserleri kaleme almıştır. Ayn Ali efendinin kaleme aldığı Kavanin-i Al-i Osman (قوانین آل عثمان) Osmanlı'nın Osmanlı toprak düzeni, maliye, kanunlar, Tımar, taşra idaresi, merkez yönetim bürokrasi gibi konuları icra etmiş olduğu Divanı Hümayun zümresi, defterdarlık, hazine kâtipliği süresince oldukça mühim eserleri ortaya çıkartmıştır. Tımar ve zeâmet sistemine dair kanun ve uygulamalarını “Risâle-i vazîfe-hârân ve merâtib-i bendegân-ı Âl-i Osmân” aslı eserinde kaleme almıştır. 1607’de Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân adlı eserini yazıp Murad Paşa’ya takdim etmiştir (Gökbilgin, 1979: 1-40). Bu tarihi belgelerde özellikle Osmanlı Devletindeki Gazâ ruhuna ayrıca dikkat çekilmektedir. Gazâ uğrunda mücadele etmek ve Devlet-i Aliye-i Osmaniye’yi yaşatmak gerektiği vurgusu yapılmaktadır. Eserlerde bütün padişahlar da Gazâ unvanı ile anılmaktadır.

Avrupa’da yayınlanan (Die Altosmanischen Anonymen Chroniken in Text und Übersetzung) adlı eserde Kanunname (قانوننامه) **Divân-ı Hümâyun** Osmanlı padişahlarının onaylandıkları örfi devlet kurallarını içeren en eski hukuk maddelerini içermekteydi (Friedrich, 1922-1925: 53-73). Bu hükümler padişah tarafından onaylanmış ve halkın ödemesi gereken vergiler, toprak yönetimi, askeri ve yönetim teşkilatlanması gibi temel ilkeleri içermektedir. Osmanlı Devlet yönetiminde şer’i (şeriat) ve örfi hukuk (kanunları) olmak üzere ikili hukuk sistemine sahipti. Genellikle padişah fermanları şeklinde ortaya çıkan ve kanun-ı kadim olarak isimlendirilen örfi hukuk yasa ve kuralları Osmanlı devlet yönetiminde ve toplumsal ihtiyaçlardan kaynaklanan birçok alanda geniş ölçüde kullanılmıştır (Armağan, 2011: 142). Osmanlıda devlet adamı ve asker yetiştirilmesinde başlıca iki yöntem kullanılmıştır. Bunlar kul⁵ ve Tımar sistemleridir. İslam hukukuna göre savaşta elde edilen

⁵ **Kul sistemi:** Kul (Gulâm) sistemi Osmanlı devlet idaresinin en önemli devlet yapılanmasıdır. İslam-Türk devlet yönetiminde eskilerden beri mevcut olan bir sistemdir. Savaşlarda elde edilen gayri Müslimlerin çocukları, Devşirme sistemi içerisinde toplanan çocuklar, Kapıkulu askerlerinin çocukları, esir ve pazarlarda satılan köleler alınarak eğitilirdi. Küçük yaşta Türk ailelerin yanında büyüyen ve Türk kültürünü öğrenen bu kişiler Osmanlıda yüksek makamlara kadar yüksele

esirler Müslüman devlet idaresince öldürülebilir, köle yapılabilir, zimmi statüsüne sokulabilir ya da fidye karşılığında salıverilebilirdi.

Kul sisteminin en önemli ayağını ise devşirme sistemi oluşturmaktaydı. Devşirme sistemi; Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim çocukların Müslümanlaştırılması ve Türk-İslam eğitiminden geçirilmesidir. Devşirme muamelesi, kanunda belirtilen usul ve yönteme göre yapılmaktaydı (Ekinci, 2017: 249). Osmanlı Devletinde gayri Müslümlerin çocuklarını Devşirme sisteminde eğitimlerini tamamlayarak birer Türk gibi yetiştirilirdi. Genellikle kalabalık ailelerden seçilmekteydi eğer ailenin tek çocuğu ise devşirme sistemine alınmıyordu. Kırsal yaşama yabancı olan ve hayatını kent ikliminde sürdüren Yahudi ailelerden çocuk alınmamasına özen gösterilmekteydi (Ortaylı, 2000: 2-23). Yahudi, Rus, Çingene, Acemler Devşirme sistemine alınmazdı. Enderun'da devşirmelere verilen eğitimle onlara birer 'Müslüman, kibar konuşmasını ve hareket etmesini bilen, edebiyata aşina, namuslu, nefesine hâkim çelebiler, centilmenler yetiştirmek için eğitimler verilirdi (İncancık, 2012: 205). Uzun yıllar Osmanlı'ya hizmet etmiş yabancı devşirmeler savaş ve fetihlerde göstermiş oldukları mücadele sonucu sadakatlerinin karşılığını fazlasıyla alıyorlardı. Bu durum yeni savaşlar ve fetihler için onları cesaretlendiriyor ve Osmanlı sınırlarının gelişmesini sağlıyordu.

Osmanlı Devletinde yerel yönetim: vilayet (beylerbeyi, eyalet) en büyük yönetim merkezidir. Sancak (Sancakbeyi), kaza (Kadı), nahiye (bucak), karye (köy- köy kethüdası) denilen muhtardan kurulmuş yerel devlet yönetimi kullanılmıştır. Kaza küçük ilçe bölge anlamında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti tarafından çıkartılan "1871 Nizamnamesi" ne göre Osmanlı Devleti idarî bakımdan 27 vilâyet ve 123 sancağa ayrılmıştı (Gençoğlu, 2011: 35). Rumeli eyaleti olarak adlandırılan Balkan ülkeleri ve İstanbul'u içerisine alan Edirne merkezden yönetilmekteydi. Rumeli eyaletine bağlı 30'dan fazla sancak bulunurken, Anadolu'da 16 vilayet 74 sancak, Afrika'da 1 vilayet 5 sancak olarak yönetilmekteydi. Yine eyalet ve kaza gibi yönetimlerde meclis üyeleri bulunmaktaydı. Bu yönetim yerelde devlet işlerini, vergi, yatırım, köprü, yol, askeri ve asayiş gibi görevleri üstlenmekteydi.

Osmanlıda Arazi yönetimi: Arazi-i memluke (Mülk arazileri), Arazi-i metruke (ortak kullanıma açık), Arazi-i mevat (işlenmeyen topraklar), Arazi-i mevkufe (Vakıf arazileri), Arazi-i emriye (devlet arazileri) olarak ayrılmaktaydı (Mufassal, 1989: 1537). Topraklar Miri arazileri, Mülki arazi, Vakıf arazileri olarak ayrılırdı. Bunlardan ilki Miri arazisi tapu senetlerinde padişahın tuğrası bulunmakta ve kişilere hükümet tarafından verilen (devlet arazisi) hazineye ait topraklardır. Mülki (özel mülk arazileri) fetihden sonra padişah kararıyla verilen özel mülklerdir. Bunların sayısı oldukça az ve kısıtlıdır. Vakıf arazileri ise tamamen kar amacı gütmeyen insanlığa hizmet anlayışıyla işletilen topraklardır.

Salyaneli: Yılda bir sefer merkez yönetime toplu olarak vergisini gönderir. Merkeze uzaklığından dolayı Tımar sistemi uygulanmaz. Bunlar: Tunus, Cezayir, (Libya)Trablusgarp: (Garp Ocakları olarak adlandırılan eyaletlerdir), Mısır, Bağdat, Habeş, Yemen, Fas, Basra gibi eyaletlerdir. **Salyanesiz:** Merkeze yakınlığı nedeniyle Tımar sistemi uygulanır ve yıllık olarak vergi ödemezler. Bunlar: Anadolu-Rumeli, Karaman (Konya), Dulkadir (Maraş) ve Sivas, Erzurum,

bilirdilerdi. Acemi Oğlan adı verilen eğitim sisteminde eğitim alan yetişen çocukların arasından en başarılıları seçilerek eğitimleri Enderun'da devam ettirildi. Bu sisteminin tarihi eski Türk devletlerinden Selçuklu devletine kadar dayanmaktadır.

Diyarbakır, Budin (Macaristan), Halep, Şam, Trablus Şam (Lübnan) salyânesiz eyaletlerdir. **İmtiyazlı:** Ayrıcalıklı bölgeler ise (Özerk bölgeler) doğrudan merkez yönetime bağlıdır. Vergi ödeme yükümlüğü serbest tutulmuş olup iç işlerinde serbest, dış işlerinde ise Osmanlı'ya bağlıdır. Bunlar: Eflak-Boğdan Voyvodalığı (Rumen prensliği), Kırım Hanlığı, Erdel Prensliği (Romanya ve Macaristan), Dobrovenedik Beyliği (Venedik), Hicaz Şerifliği (Mekke Şerifliği) dir. Bunlar içerisinde Mekke ayrı bir kutsallığa ve öneme sahiptir. Peygambere olan saygıdan dolayı Osmanlı adına hutbe okunmaz, savaşlarda asker ve vergi alınmazdı. Bölgenin yöneticileri (Emirleri) Osmanlı tarafından tayin edilerek bölgenin korunması ve ekonomik sorunları doğrudan merkez tarafından çözüldü. Suriye, Halep, Bağdat, Musul, Basra, Trablusgarp, Bingazi, Hicaz, Yemen vilayetleriyle Kudüs-i Şerif ve Cebel-i Lübnan mutasarrıflıkları (متصرف) arazileri, Anadolu ve Rumeli'deki arazilerden farklı bir tasarrufa tabi tutulmuştur. Hicaz ve Basra eyaletlerinin arazisi arazi-i öşriye, diğerlerinininki arazi-i haraciyedir. Bu zikredilen yerler Osmanlı Devleti'ne geçince bu hükümler eskisi gibi uygulanmaya devam edilmiştir (Sudi, 1996: 95). **Osmanlıda Vakıf:** Osmanlı'nın hükmettiği bütün topraklarda kullanılan Vakıf sisteminin amacı halka hizmet etmek amacıyla padişah veya iş adamları tarafından kurularak uzun yıllar bölgede varlığı işlevsel kılınmıştır. **Lonca Sistemi:** Esnaf ve sanatkârların oluşturduğu sivil bir dayanışma teşkilatlanmasıdır. Tamamen bağımsız ve yerel yöneticilerden oluşmaktadır. Esnafı denetleyen, esnafın sorunlarını çözen, ticaret ahlakını denetleyen, tüketicinin karşılaştığı problemlere kadar alakadar olan bir ticari ahlak üzerine kurulmuş teşkilattır.

Dirlik	Has	Yıllık geri 100.000 akçe üzeri olan araziler.
	Zeamet	Yıllık geliri 20.000 -100.000 akçe olan araziler.
	Tımar	Yıllık geliri 3.000 - 20.000 akçe olan araziler.
Miri	Mukata	Hazine (Üç yılda bir değişme şartı ile belli bir bedel karşılığı verilen arazi)
	Yurtluk	Uç beylerine verilirdi, kişi ölünce geri devlete geçerdi.
	Ocaklık	Kale muhafızlarına ve Hudut korunması için orduya verilen arazi.
	Malikâne	Üstün hizmet edenlere verilen arazi
	Arpalık	Şeyhülislamla verilen arazi
	Paşmaklık	Hanedan kadınlarına verilen arazi
Miri, mülki, vakıf	Şahıslara ait topraklar (Osmanlıda özel mülk kavramı örneği oldukça azdır. Fetih'ten sonra padişah kararıyla verilen topraklar veya fetih öncesi mülk sahibinin Osmanlıya vergisini vererek devam ettirdiği mülk sahipliğidir)	
	Örşi: Müslümanlara ait topraklar (ürün vergisi alınır)	
	Haraci: Gayri Müslümanlara ait topraklar (ispenç vergisi alınır) her hane erkeklerinden 80 akçedir.	
Vakıf arazileri	Sosyal hizmetlerin yapımı için ayrılmış arazilerdir. Bölgeye yapılacak olan okul, ibadet hane, sağlık merkezleri bu vakıf arazisi üzerine yapılırdı. Vakıf arazisinin denetimi kadılar yapar. Kadılar doğrudan merkez yönetime bağlıdır.	

Tablo: 3.2 Osmanlı Devletinde toprak yönetimi. (Bu tablo yazar tarafından derlenmiştir)

Osmanlı döneminde yazılan (Defterhane) isimli belgede Tımar sistemiyle ve padişah kararıyla verilen bütün araziler kayıt altına alınmıştır. Bu belgelere dayanarak (Reaya Müslüman olmayan kişilerin) Reaya statüsünden birisinin sipahi sınıfına girmemesine ve

tımar sahibi olmamasına son derece dikkat edilirdi. Ancak savaşçı olarak seferlere katılan reaya kökenli gönüllüler ve garip yiğitlerle akıncılara ve kale garnizonu mensupları kumandanlar tarafından tımar için tavsiye edilebilirdi (İnalçık, 2012: 168-173). Tımar ve kul sistemi gibi Osmanlıyı yüzyıllarca ayakta tutan yönetim anlayışı 1839 yılında batıdan etkilenen Tanzimat fermanı ve 1856 ıslahat fermanı gibi ölçsüz yapılan reformlarla devlet nizamını bozmasına sebebiyet vermiş.

4. Kutsal Topraklara Yapılan Mali Yardımlar

İslam'ın son halifeliği Osmanlı Devleti Peygamberlerin ve İslam'ın doğduğu toprakları daima Mukaddes ve kutsal emanet derecesinde sahiplenmiştir. İslam'ın şartları içerisinde yer alan Hac ziyareti eyleminde Osmanlı Devleti geniş coğrafyada Hacılar için güvenli ortam sağlayarak bütün barınma, ulaşım, gıda, sağlık, eğitim ve ibadet gibi bütün ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hacılar her yıl Şaban ayının 12 günü başlayarak Surre alayı ile İstanbul'dan yola çıkıp Anadolu'nun birçok şehrinde törenler eşliğinde yolculuklarına devam ederlerdi. Anadolu'nun farklı kentlerine yayılanlar Ramazan ayının 20'de Şam'da toplanırlardı. 1864 yılına kadar Surre yolculuğunda deve ve katır gibi ulaşım araçları kullanılmıştır. 1908 yılından sonra yerini dönemin gelişmiş ulaşım aracı demir yolu ulaşımı tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Surre olayının 1915 yılına kadar devam ettirildiği görülür.

Mekke ve Medine gibi kutsal topraklara yıllık düzenli olarak merkezden Surre-i hümayun⁶ adında yardım gönderildiği, Osmanlı döneminde yazılmış olan H 29 Zilhicce 1066 M 18 Ekim 1656 tarihli, 32 numaralı "Surre Defteri" eserinde kayıt altına alınmıştır. Hilafeti elinde bulunduran Abbâsiler, Memlükler ve Osmanlı Devleti kutsal topraklara yardım gönderme geleneğini devam ettirmişlerdir. Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim 1517'de Memlukler saltanatına son vermişti. Böylece Kudüs, Suriye ile beraber Osmanlı Türklerinin eline geçmişti (Frantz, 1968: 962). Osmanlı'da kutsal topraklara ilk yardımların Yıldırım Beyazıt döneminden (1389-1392) yıllarından 1922 yıllarına kadar her yıl devam ettiği ve hac ziyareti için giden kâfilere ulaştırıldığı tarihi belgelerde nakledilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra Osmanlı padişahları kutsal toprakların Hadimü'l Haremeyn'leri yani (kutsal toprakların hizmetkârları) olarak kendilerini adlandırmışlardır. Yavuz Sultan Selim sonrası kutsal topraklara ayrılan mali yardımlarda ciddi artış yaşanmıştır. Mekke ve Medine'de Osmanlı yanlısı politikalar hız kazanarak Haremeyn Osmanlı yönetimine tabi olmuştu. Haremeyn'e hâkim olan Halife veya sultanların her sene hac öncesi veya yılda bir sefer büyük coşku ve etkinliklerle Osmanlı'nın başkenti İstanbul'dan Mekke, Medine ve Kudüs'e Surre-i Hümayûnu veya diğer ismiyle "Sadakât-ı Rûmiyye" gönderildiği Osmanlı arşivlerinde orijinal belgeleriyle kayıt altına alınmıştır.

I. Beyazıt (1389-1402) döneminde Haremeyn halkına 80 bin altın, I. Mehmet Çelebi (1413/1421) döneminde Haremeyn halkına 14000 bin altın. II. Murat (1421/1451)

⁶ Arapça' da Surre anlamı "es-surre" Türkçede para kesesi anlamına gelmektedir. Tarihten günümüze İslam tarihinde var olan kutsal topraklara yardım etme anlayışı İslam'ın kutsal kitabı Kuran'da geçmektedir. Surre yardımlarının tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Dönemin Abbasi Halifesi Mehdi-Billah (775-785) yıllarında Mekke ve Medine halkına otuz milyon dirhem Surre yardımında bulunduğu ve hediyeler dağıttığı bilinir. Kutsal topraklarda görev yapan hizmetlilere göre yardımlar da farklılık göstermekteydi. İslam inancına mensup olan devletler kutsal topraklara olan saygı ve aidiyet duygusu ile bölge ve halkının sorunlarının giderilmesi bir vazife bilmektedir.

döneminde Haremeyn halkına 801 kese altın. II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) (1451/1481) döneminde Haremeyn halkına 2000 altın ve fakirlere sene içinde dağıtılması için 7000 bin altın gönderilmiştir. Surre-i Hümayun gönderimi her yıl büyük coşku ve gösterişle tertip edilirdi. Topkapı sarayından çıkartılırken Üsküdar’da top atışlarıyla karşılanır, askerler düzölmüştür. Önceden hazırlanan hediyeler, elbise, kürk gibi değerli eşyalar hazırlanarak yol boyunca bütün masraflar ve Surre-i Hümayun başında kalacak subayların listesi belirlenirdi. Deniz-kara yoluyla gönderilen Surre-i Hümayun ve hac kâfilerin güvenliğini sağlamak üzere Cidde’den Mekke’ye ve Medine’den El-vech İskelesine kadar pişe askeri görevlendirilirdi. Divan-ı Hümayun defterlerinde Osmanlı Devleti tarafından keselere konulan altın veya paraların özel mühürle mühürlenerek güvenli bir şekilde Mekke, Medine ve Kudüs’e Surre gönderiminin yapıldığı ve yapılan yardımların kimlere ne kadar dağıtıldığı gibi bütün detaylar özenle kayıt altına alınmıştır (A.DVNS.MHM.d, Dosya No.78, Mühimme Defterleri).

Ba.989 Numaralı Divan-ı Hümayun Defteri katalogunda 1-266 sıra numaralarında kayıtlı 961-1323/1553-1905 tarihleri arasında 266 adet Divan-ı Hümayun Mühimme defteri mevcuttur. Osmanlı Devleti’nin yapmış olduğu resmi ve dini törenlerde yapılan bütün masrafların kayıtları ise “Defter-i teşrifât” defterinde yer almıştır. Surre yardımı ile defter kayıtları dönemin makamlarınca Mekke, Medine ve Kudüs olmak üzere Surre defterlerine özenle işlenerek imza karşılığında dağıtımlar gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Arşivi’nde (1009/1327) - (1600/1909) yılları arasına ait toplam 4.170 adet Surre defteri bulunmaktadır. BOA, Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nün 2010 yılında XVI, Yayın No:116 yayınlanan “Surre Alayları” adlı Osmanlı Arşiv Rehberinde yer almaktadır. Ayrıca o dönemde yapılan Surre gönderimi sırasında isteyen kişilerin Mekke ve Medine’de bulunan tanıdıklarına isimlerini ve adreslerini belirterek hediyeler gönderebilmesi, o dönemde ulaşım ve lojistik bağların oldukça gelişmiş olduğunu gösteren bir ibaredir.

1904 senesinde Şam’dan Hamidiye Hicaz demir yoluyla ulaşım tercih edildi ve bu yardımların daha hızlı ve güvenli şekilde ulaştırılması sağlanmıştır. Surre-i Hümayun ayının Hicri yılı Şaban’ın on beş’inde resmi merasimle yola çıkartıldığı ve hacıların zamanında Mekke’ye varduktan sonra dağıtılmaktaydı. Surre gönderi sırasında Evkaf-ı Hümayûn nezaretince yeniden imal edilen Hz. Muhammed’in Kabr-i Şerifi’ne örtülen Kisve-i Saadet ve Kâbe örtüsü Sitâre-i Ka’betullah Isparta’dan özenle üretilmiş gül suyu kokularıyla dua ve salavatlarla Surre-i Hümayûn eminine teslim edilerek merasimle yerine örtülürdü. Kutsal topraklardan getirilen Hz. Muhammed’in eşyaları ve Mekke, Medine, Kudüs’e ait kutsal eşyalar İstanbul Topkapı sarayında özenle korunarak geçmişten günümüze “mukaddes emanetler” olarak özenle korunmaktadır. İlk Surre yardımının Abbasiler dönemi Ebu Ca’fer el Mansur (758) Mekke ve Medine’ye 30 milyon dirhem dağıtmıştır. El-Muktedir Bi’llah (908-932) halifeliğinde 315.426 flori altın. 40.000 deve ve inekle beraber 50.000 koyun gönderilmiş (Elkabashi, 2001: 4).

Türk devletlerinden Gazneli Devleti 963-1186’dan başlamak suretiyle kutsal topraklara Kuran-ı Kerim ve yeterince maddi yardım yapılmaya başlandığı görülür. Büyük Selçuklu Devleti (452-552 /1040-1157) Sultan Alparslan’ın da bu yardımları geleneksel olarak sürdürdüğü ve Mekke emirine yıllık maaş ödediği, hükümdar olarak adına hutbe okutulduğu biliniyor (Güler, 2011: 52-222). İlhanlılar döneminde vakıf gelirleri kutsal

topraklara gönderilmeye başlanmıştır. Eyyubiler döneminde hacılara 5-6 bin altın gönderildiği ve vakıflar inşa ettirildi. Memlükler (1250-1517) döneminde Haremeyn'e düzenli olarak sadakat-i Mısriyye göndermişlerdir. Osmanlı Devleti kurulduktan sonra diğer Türk devletlerinde olduğu gibi kutsal topraklara gerekli yardımlar ve bölgenin sorunları yakinen takip edilmiş, Seyyid ve şeriflere ayrıca önem verilmiştir.

Çelebi Mehmed (1403-1421) döneminde Mekke ve Medine'ye 14.000 altın gönderilmiştir. II. Murad kutsal topraklara her yıl düzenli 1000 flori altını ve vasiyeti ile on bin flori altını Haremeyn'e vakfetmiştir. II. Mehmed (1451-1481) 9 bin altın, II. Bayezid (1481-1512) 68.000 duka altın, 2.200.00 akçe göndermiştir. Yavuz Selim (1512-1520) döneminde kutsal topraklara 200 bin flori altın verilmiş ve 12.000 kişiye birer rub ve irdeb buğday ile birer adet altın göndermiştir. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemine kadar 3.503.613 guruş sadaka-yı seniye, 4.729.877 guruş Surre-i seniye gönderilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Mekke ve Medine halkına ayrı ayrı 3 bin irdeb, 500 irdeb buğday göndermiştir. II. Selim (1566-1574) döneminde Sadakatü'l Hubb'u 3 bin irdebe çıkartılmış ve Mekke'deki suyollarının yapımı için 300 altın verilmiştir. III. Murad (1574-1595) döneminde Mekke, Medine ve Kudüs'e 34.786 sikke altın Surre gönderimi yapılmıştır. III. Mehmed (1595-1603) döneminde 107.999.5 sikke gönderilmiştir. I. Ahmed (1603-1607) döneminde 316.740 sikke altın gönderilmiştir. I. Mustafa (1617-1623) döneminde 2617 bin sikke, II. Osman (1618-1622) döneminde 23.215 bin sikke gönderilmiştir. IV. Murad (1623-1640) döneminde toplam 6 kayıtlı defter bulunmakta ve kutsal topraklara 161.916 bin sikke gönderildiğine yer verilmektedir. Sultan İbrahim (1640-1648) döneminde kutsal topraklara 183.250 bin sikke gönderilmiştir. IV. Mehmed (1648-1687) döneminde toplamda 339 adet Surre defteri bulunmaktadır. 1061 tarihli defterin başında IV. Mehmed'in tuğrası vardır. IV. Mehmed döneminde 116.828 sikke-i hasene gönderilmiştir.(Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D.1147/3.68 Yıl.1039).

1039 tarihli Surre defterinde IV. Murad'ın tuğrası yer almaktadır. Defter toplamda 71 sayfadan oluşmaktadır. Osmanlı Devletinde 1102/1691 tarihine kadar en fazla Surre yardımı IV. Mehmed döneminde yapıldığı görülmektedir. II. Süleyman (1687-1691) döneminde 37 ayrı Surre defteri yer almaktadır. Osmanlı arşiv kayıtlarında ilk Surre defteri 1009 (1600) tarihlidir. Osmanlı Arşivinde 1009-1327 / 1600-1909 yıllarına ait toplam 4.170 farklı Surre defteri mevcuttur. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Surre Defteri Kataloğunda 438** numaralı EV.HMK.SR.D. kodlu 15x42 cm defter 29 Zilhicce 1102/ 23 Eylül 1691 tarihli olup toplamda 82 varaktır. Defterin başında II. Ahmed'in mührü bulunmaktadır. 440 Numaralı Surre-i Hümayun Defteri 29 Zilhicce 1102 / 23 Eylül 1691 tarihli olup 12 varak, ebattı 15x42 cm'dir. Defterin başında II. Ahmed'in mührü bulunmaktadır. Bu şekilde II. Ahmed'in mührünün bulunduğu 441, 442, 443, 444, 445 numaralı Surre-i Hümayun Defterleri mevcuttur.

5. Kutsal Topraklarda Yönetim ve Denge Politikaları

İstanbul'un fethinden sonra Hristiyan ve diğer cemaatler arasında kutsal mekânların kullanımı, onarımı ve ibadet haklarına dair Osmanlı Devleti tarafından onlara bazı imtiyazlar tanınmıştır. Kudüs Osmanlı'ya geçmeden önce Fatih Sultan Mehmet İstanbul'daki Rum Patrikliğinin Kudüs'teki haklarına dair ferman çıkartılmıştır. Yavuz Sultan Selim Filistin'i fethettikten sonra Kudüs'te bulunan Hristiyanların kutsal mekânları üzerinde

Ortodokslar ve Katolikler arasında yaşanan anlaşmazlıklara Şeyhülislam başkanlığında bir komisyonun Ortodoksların haklı olduğu (1644-1657) tarihlerinde bu yönde kararların çıkartıldığı görülür. Osmanlı döneminde ortaya çıkan Kudüs'teki kutsal mekânların kullanımı hakkında yaşanan problemler Katoliklerin hamisi Fransa ile Ortodoksların hamisi Rusya arasında yaşanmaktaydı. Fransa ve Osmanlı arasında Kanuni Sultan Süleyman zamanında I. Fransuva ile Osmanlı-Fransa dostluğu kurulmuştu. Papalığın Katolikliği yayarak, Doğu Hıristiyanlarını da kendilerine bağlama, böylece Hristiyan dünyanın tartışmasız lideri haline gelme stratejisinin en büyük destekçisi Fransa'ydı (Uzunçarşılı, 2002: 12-14). Kudüs'teki gergin ortamda ve ibadethanelerin kullanımı tartışmasında Osmanlı Devleti bölgede söz sahibi olarak dinler arası hoşgörü ve adaleti sağlayarak, İslam'ı ve diğer Musevi dinleri aynı çatı altında uzun asırlar barış içerisinde tutmayı başarmıştı.

1803 yılı sonrası Fransa'nın Kudüs'te bir kilise inşa etme isteği Osmanlı'ya bildirilmişti. Bu tarihten sonra bölgede Rusya'da kilise inşası için fırsat kollamaktaydı. İki taraf arasında yaşanan çekişmelerde taraflar Osmanlı arazileri üzerine ibadethanelerini kurmak istiyorlardı. Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşiv envanterinde bulunun Hümayun Kilisesi "A.DVNS.KLS.d" 10 kimlik bilgisiyle kayıtlı 19,2 x 43,6 1.6 cm ölçülerinde üzerinde Osmanlıca "Kamâme Defteri, min-evâhiri Rebûilevvel sene-i hicret 15, ilâ-evâili Cumâdelâhir sene 1099". "Kaname Defteri, Rebûilevvel ayının başı, Ramazan dönemi 1099 yılı" yazılı birer adet etiket bulunmaktadır. Dış kapağı üzerinde yeni Türk alfabesi ile "Kilise Defteri No.10" yazmaktadır. Osmanlı kayıtlarında Kutsal Kabir Kilisesi ve diğer kutsal yerlerin onarımı ile ilgili meselelerin her devirde önem arz ettiği, bu meselelerden dolayı Frenk, Rum ve Ermeni milletleri arasında anlaşmazlıkların yaşandığı aktarılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu durumu çözüme kavuşturmak, adaleti sağlamak amacıyla kararnameler çıkarttığı ve bütün halkların dini değerlerini göz önünde bulundurarak adalet ve barışı inşa etmede olan üstü çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır. 1862 yılında Fransa ve Rusya sefirlerinin Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek masrafları kendileri tarafından karşılanmak üzere Kilisenin kubbesinin yenilenmesi talebinde bulunulmuştur. Tamirat Osmanlı Devleti'nin de katılımıyla masrafların üç devlet tarafından karşılanması suretiyle Osmanlı Hariciye Nazırı, Fransa ve Rusya devletlerinin temsilcileri arasında bir protokol imzalandığı ve tadilat için gerekli proje çalışmalarının yapıldığı görülür. (bkz. Ek1).

Osmanlı Devleti Filistin'de Rumlar ve Latinler arasında çıkan anlaşmazlığın ortadan kaldırılması için (1268) (1852) ve (1269) (1853) yıllarında Meclis-i Vükelada kararlar aldığı, Latinlerle Ermeniler arasında ortaya çıkan Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki St. Elen Şapeli'nin merdivenin son basamağının süpürme hakkı konusundaki anlaşmazlıkların çıktığı ve bu konuda alınan kararlarla Osmanlı'nın bölgede huzuru sağlamak adına büyük çabalar sarf ettiği tarihi Kabir Kilisesi belgelerinde yer almaktadır. Kudüs'teki Deyrussultan Manastır ve Kilisesi'nin sahipliği hususunda Kıptilerle Habeşliler arasında çıkan anlaşmazlık, Beriyyetüşşam bölgesindeki Hristiyan ve Yahudilerin dinî haklarının korunması, Kudüs'teki yerli Ortodoks Rumların kendi milletlerinin ruhanî yapıları içerisinde temsil edilme istekleri ve daha sonra bu çerçevede gerçekleştirdikleri faaliyetler, Sırlara Üsküp'te metropolit tayini, Almanlara hediye edilen Kudüs'teki arsa ve dükkânlar, Almanlar tarafından Kudüs'te yaptırılan Suriye Yetimhanesi için arazi kiralama isteği gibi birçok sorun yer almaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Kudüs'te Hristiyan

mezhep ve milletlerin idaresi. Yayın No.2, 2019: 39-45). Osmanlı Devleti döneminde Mekke, Medine ve Kudüs gibi kutsal topraklara ciddi yatırımlar yapıldığı ve bölge halkı için hastane, çeşme, mektep, cami, çarşı pazarı gibi şehri var eden kalıcı ve halka hizmet amaçlı vakıflar kurulmuştu.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kudüs ve Mescit-i Aksa ve Kubbet'üs Sahra duvarının çevresindeki mozaikleri mavi kaşani karolarla değiştirilmesini sağlayarak yapının pencere ve kapılarını yenilemiştir. 1536-1540 tarihlerinde ise kentin büyük duvarlarını yaptırmıştır. Osmanlı Devleti şehre ve diğer dini medreselerden Rasasiyye medresesi, Kaşki sultanına ait Takiye İmarethanesi gibi yerlere su verilmesi için kanal, gölet, sarnıç, su tesislerinin inşası ve bakımlarına maddi ve manevi destekler sağlamıştır (Ataman, 2020: 26-27). 1604 senesinde Cidde ve Yenbu'da hac dönemlerinde artan su ihtiyacının karşılanması için deniz suyunun arıtılarak içme suyu sağlamak amacıyla İngiltere'den makinalar yaptırılmış, Medine ahali ve hacıların su ihtiyaçlarının karşılanması için Ayn-ı Zerka yolu güzergâhına demir borularla su getirmiş ve sağlanmıştır (BOA, Surre Alayları. XVI Yayın No.116, 507). Bölge için gerekli bütün altyapı ve bakımlar padişahlar ve yerelde kurulan Osmanlı vakıfları tarafından takip edilmiş, bütün masrafları karşılanmıştır. O dönemde Osmanlı Devleti çok uluslu milletler üzerinde sağladığı barışçıl ve denge politikaları sayesinde Kudüs'te hiç sağlanamayan dostluk ve dinler arası barış 400 yıl sağlanmıştır. Günümüz anlaşmazlıklarına ışık tutacak bu yönetim anlayışı ve politika tecrübeleri bizlere miras bırakılan bir rehber, barışın ve dinler arası hoşgörünün tekrardan tesis edilmesinde oldukça kilit bir role sahiptir.

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu araştırmada kadim Türklerde devlet yönetiminden başlayarak "kutsal toprak" anlayışının ortaya çıkışı ele alınmıştır. Özellikle Osmanlı Devletinde kutsal toprakların nasıl barış içerisinde yönetildiği ve barışın sürdürülebilir kılan etkenlerin neler olduğu gibi merak edilen devlet politikaları araştırılmıştır. Yahudilik, Hristiyanlık, İslam gibi Musevi dinlerin ortaya çıkışında ve mevcut ibadetlerin varlığı nedeniyle başta Filistin fiziki ve manevi öneme sahiptir. Filistin toprakları bu dinlere mensup olan güçler tarafından kontrol edilme arzusu tarih boyunca devam etmiştir. Mekke, Medine, Kudüs gibi dinler tarihi açısından önemli kutsal topraklarda cereyan eden sorunlar karşısında aklımıza bu sorunların geçmişte nasıl çözüme kavuşturulduğu sorusu gelmektedir. Osmanlı döneminde İslam coğrafyasında ve Kudüs'te sağlanan 400 yıllık barış ve adaletli yönetim Osmanlı'nın imtiyazlı yönetimi sayesinde sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti kendisinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi İslam'ın kutsal kabul ettiği Mekke, Medine ve Kudüs'e hac dönemlerinde her yıl Surre yardımları yaptığı ve adaletli devlet anlayışıyla bölge sorunlarını doğrudan merkez yönetimin çözdüğü, halkın yıllık ihtiyaçları karşılanarak kutsal topraklara ayrıcalıklı politikalar izlendiği görmekteyiz. Osmanlı Devletini uzun yıllar ayakta tutan Tımar toprak yönetim sistemi Müslüman ve Gayri Müslümanları kapsayan adaletli ve İslam hukukuna dayalı toprak ve vergilendirme yönüyle devlet yönetim ve otoritesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Kutsal toprakların yönetiminde edinmiş olduğu devlet tecrübesi ve denge politikaları günümüz anlaşmazlıklarına gerçekçi ve uygulanabilir sulh ve çözüm yolu olarak bizlere rehberlik

etmektedir. Bu yönetim tarzı ve devlet tecrübeleri çok uluslu farklı inançlara mensup milleri bir arada yaşatma ve bölgelerde cereyan eden anlaşmazlıklara karşın aranan çözüm önerilerinde bizlere hayati fikirler sunmaktadır.

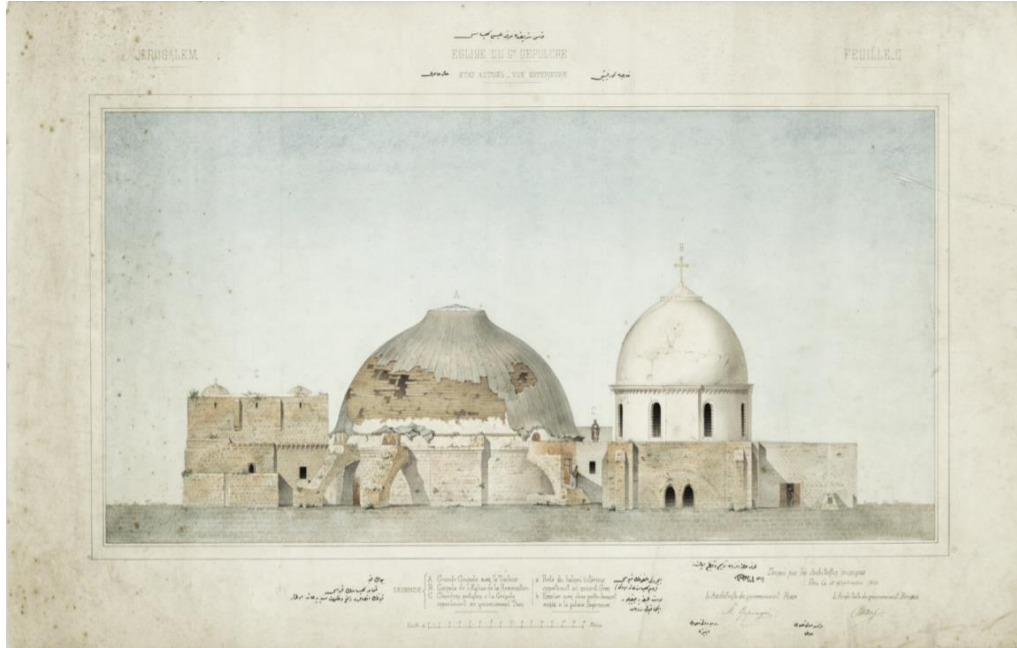
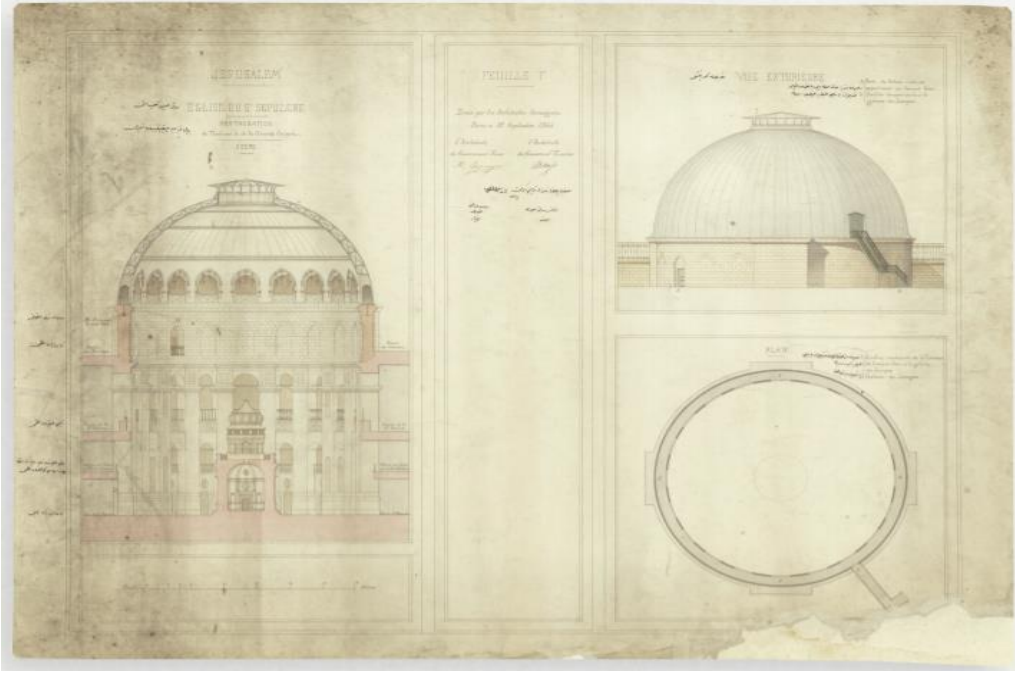
Yapmış olduğumuz araştırma ve arşiv taramasında Osmanlı Devleti İslam devleti sancaktarlığında hüküm sürdüğü bütün topraklarda barışı tesis etmede en önemli belirleyici etkenin bölgede bulunan İslam, Yahudilik, Hıristiyanlık dinlerine ait kutsal emanetlerine göstermiş olduğu kapsayıcı saygı ve hoşgörü politikaları olduğunu sonucuna ulaşmaktayız. Çünkü İslam dini; Tevrat ve İncil gibi kutsal kitapları ve peygamberlerini İslam'ın birer parçası olarak kabul etmektedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti Yahudi ve Hıristiyanların Kudüs'te bulunan kutsal ibadethanelerine oldukça önem verdiği ve kiliselerin inşası ve tadilatına da ciddi yardımlar yaptığı bu araştırmamızda ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti Mekke, Medine ve Kudüs gibi kutsal topraklarda bulunan Müslüman ve Gayri Müslümanları hiçbir zorlamaya tabi tutmadan ibadetlerini özgürce icra etme eylemlerinde serbest bırakmıştır. Bu durum Osmanlı'nın yeni fetihlerini kolaylaştıran ve toplumların kendi rızalarıyla Osmanlı himayesine girmelerini sağlayan bir etken olmuştur. Hümayun Kilise defterinde Osmanlı Devletine bağlı vakıfların buldukları topraklarda eğitim, topluma hizmet, sağlık, ibadethanelerin inşası ve sürekliliği için etken rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı arşivlerinden elde ettiğimiz bulgulara göre Osmanlı Devleti'nin diğer müsavi dinlere ait ibadethanelerin tamirat ve inşasına ciddi maddi yardımlar sağladığı ve hatta Osmanlı topraklarının bile tahsil edildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin dağılmasının ardından her ne kadar 100 yıl geçmiş olsa da günümüz sorunlarına ışık tutacak kadim devlet tecrübesine sahip olduğunu bir kez daha idrak etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Armağan, A. (2011). Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 5 (9), 142. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gav/issue/6522/86469>
- Arsal, S. M. (1974). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ataman, M., Abd, Al. Fattah El Awaisi. (2020). Kudüs: Tarih-Din-Siyaset. *SET Vakfı İktisadi İşletmesi*, (11), 26-27.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dîvân-i Hümayûn Defterleri*. [A.DVNS.MHM.d]. Dosya No.78. Kimlik No.10. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/yayinlar/b20fec3b-57b7-46bf-a0d1-c043d9b1e003.pdf>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları*. Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları. XVI. Yayın No. 116. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/cdn/file/download?fileId=142>
- Bozkurt, C. (2019). *İmparatorluğu Yıkan Örgüt NİLİ*. (1. Baskı). Ötüken Neşriyat.
- Bozkurt, C. (2019). Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 99 (1), 3-10. <https://doi.org/10.33419/aamd.557954>
- Cezar, M. (1958). *Mufassal Osmanlı Tarihi*. (2. Cilt). Şehir Matbaası.
- Çay, A. M. (2009). *Türkiye Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı Devlet Teşkilatı*. (1. Baskı). Türkiye Kültür Potalı Projesi. T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2017). *Osmanlı Hukuku Adalet ve Müllk*. (5. Baskı). Sanat Yayınevi.
- Ekinci, E. B. (2004). *Osmanlı Mahkemeleri*. (1. Baskı). Arı Sanat Yayınevi.
- Elkabashi, A. M. O. (2001). *Surre Defterleri ve 1049/1639-1640 Tarihli Surre Defteri*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdoğan, A. (2014). İslamiyet'ten önce Türk devletlerinde meclis anlayışı Toy, Kengeş, Kurultay örneği. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 39-52. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksusbd/issue/10272/126027>
- Frantz, B. (1968). Kudüs. *İslâm Ansiklopedisi*. (6. Baskı ss. 962). Milli Eğitim Basımevi.
- Friedrich, G. (1922-1925). *Die Altosmanischen Anony'men Chroniken*. (Band.Nr1Teil II, XVII ss. 53-73). Germany: Übersetzung, Leipzig in Kommission Nei F.A. Brockhaus.
- Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (1),35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss/issue/25899/272992>
- Gücüyener, F. (1945). *Yavuz Sultan Selim*. (2. Baskı). Ahmed Said Matbaası.
- Güler, Mustafa. (2011). *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları* (16. ve 17. yüzyıl). (2. Baskı). Çamlıca Yayınları.
- Gökbilgin, M.Tayyib. (1979). *Kavânîn-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i dîvân*. Enderun Kitabevi.

- İnalçık, Halil. (2012). *Tımar*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C.41, ss.168-173). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Karataş, A. (2020). Türk Hukuk Tarihi Açısından Kul Sistemi. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*.(1), 162. <https://doi.org/10.33432/ybuhukuk.585799>
- Merçil, E. (2009). *Selçuklular'da Devlet Teşkilâtı*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C.36, ss.92-389). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslümler*. Rekabet Kurulu Perşembe Konferansları, Ankara, Türkiye.
- Ökmen, M., Yılmaz, A. (2015). Klasik Dönemden Tanzimat'a Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetimler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (23), 92. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4765/65485>
- Paul, Wittek. (1938). *The Rise of the Ottoman Empire XXIII*. (2. Edition). London: Royal Asiatic Society Monographs.
- Sudi, Süleyman. (1996). *Osmanlı Vergi Düzeni* (Defter-i Muktesid). (1.Cilt.). (M, Ünal, Çev.). Tab-1 Sani Yayınları.
- Tümer, Günay. (1991). *Atalar Kültü*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (4 Baskı, ss.41-43). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi (Yayın no. 2). <https://www.devletarsivleri.gov.tr/yayinlar/b20fec3b-57b7-46bf-a0d1-c043d9b1e003.pdf>
- Uslu, A. (2019). Türklere Devlet Yönetimi. *Türk Ekini Dergisi*, (3), 5-6. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkek/issue/55572/760620>
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. (1.Baskı).Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2002). *Osmanlı Tarihi*. (4. Cilt). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EKLER:

EK.1. Kilisenin Onarımı için yapılan proje çizimleri.

Kaynak: BOA, Osmanlı Arşivi. *Dîvân-i Hümâyûn Defterleri*. [A.DVNS.MHM.d]. Dosya No.78. Kimlik No.10. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/yayinlar/b20fec3b-57b7-46bf-a0d1-c043d9b1e003.pdf>